

G. J. M. van Baarsel

Inleiding¹

'Nauwelijks een bezoek waard' vond de Britse reiziger en dierentuinker C. V. A. Peel de Haagse dierentuin, die in 1863 was geopend en in 1943 als dierentuin ophield te bestaan². De tuin van het Koninklijk Zoölogisch-Botanisch Genootschap had internationaal geen prestige en maar geringe bekendheid. In Den Haag was hij echter een belangrijke plaats van samenkomst. Een kleine rondvraag leert dat iedereen die vóór de Tweede Wereldoorlog in Den Haag geboren is, en menigeen die het ooit bezocht heeft, wel een herinnering aan de dierentuin bewaart. De één: 'ik ben er vlak voor de oorlog geboren en als héél klein kind wel in de dierentuin geweest', de ander: 'de echte chic kwam op de Witte, de dierentuin was meer voor de burgerij', weer anderen: 'ik heb er nog examen voor maatschappelijk werkster gedaan', 'als ik bij m'n oom en tante logeerde, was dat het favoriete uitje', en allen weten te vertellen over Betsy de olifant. De Haagse dierentuin was — zeker in onze eeuw — veel meer dan een dierentuin en het is dan ook passend dat er tenslotte alleen een soort zalencentrum van over was. Toen in 1968 ook dat moest sluiten, gingen Hagenaars al lang naar Wassenaar om aapjes en olifanten te bekijken.

In het hier volgende zal de oprichting van de Haagse dierentuin behandeld worden, de ideeën die eraan ten grondslag lagen, en wat ervan geworden is in de eerste decennia en later, in de 20e eeuw. Hierbij vormt de aandacht die ik aan de verschillende periodes gegeven heb een afspiegeling van het relatieve belang van de dieren in de tuin zoals ik dat zie. Vandaar dat ik de oprichting uitvoerig behandeld heb en de twintigste eeuw kort.

Acclimatatie

De Haagse dierentuin is, evenals de meeste andere 19e-eeuwse diergaardes, opgericht met een educatief en wetenschappelijk doel. Alvorens dat te bespreken, geven we een korte geschiedenis van dierentuinideeën en -praktijken. Dierentuinen in de vorm van menagerieën van vorsten, fokkerijen en reizende circussen bestonden al heel lang. Vanaf het einde van de 18e eeuw verschenen her en der dierentuinen die niet in de eerste plaats tot vermaak waren ingericht en evenmin een representatief doel of economisch belang van een particulier dienden. Veelal waren ze in het leven geroepen door een wetenschappelijk genootschap.

Er was veel te doen in de biologie in het midden van de 19e eeuw. Het wereldbeeld van het christendom, maar ook dat van de Verlichting, was statisch: een schepping uit het niets, waarna een aantal soorten in het planten- en dierenrijk en de mens als kroon der schepping eeuwig zouden voortbestaan, tot een eventuele catastrofe of Laatste Oordeel. Aan dit beeld werd sinds het eind van de 18e eeuw getornd door voorlopers van Charles Darwin. De planten en dieren zoals die zich aan ons voordoen, zijn — zo begon men in te zien — stapje voor stapje ontstaan uit vroegere vormen van leven. Alles is voortdurend in verandering. In 1859 verscheen Darwins *The Origin of Species*, waarin

1 Van het Zoölogisch-Botanisch Genootschap dat de Haagse dierentuin oprichtte en exploiteerde is geen archief bewaard. De gegevens voor dit artikel werden bijeengegaaard uit officiële jaarverslagen, onofficiële 'gedachten', 'herinneringen' en wat dies meer zij van bestuursleden, in de bibliotheek van de Gemeentelijke Archiefdienst 's-Gravenhage (GAG), het secretariaatarchief van de gemeente 's-Gravenhage, enkele kleine archieven, reclamemateriaal, door de dierentuin uitgegeven tijdschriften en verslagen van buitenstaanders; dit alles ongelijk verspreid over 80 jaar.

2 C. V. A. Peel, *The Zoological Gardens of Europe. Their History and Chief Features* (London 1903) 47.

hij de evolutie-theorie met een overweldigende hoeveelheid feiten schraagde. Twaalf jaar later maakte hij zijn opvattingen over de afstamming van de mens wereldkundig³. Al deze zaken baarden veel opzien. Niet alleen geleerden hielden zich er mee bezig, de nieuwe theorieën drongen — vaak verminkt — ook door tot het grote publiek. Juffrouw Laps in Multatuli's *Woutertje Pieterse* is hevig verontwaardigd als ze van Woutertjes broer, onderwijzer in opleiding, moet vernemen dat ze een zoogdier is. Er waren fanatieke tegenstanders, maar over het algemeen fascineerden de nieuwe ideeën en brachten ze de zoölogie sterk in de belangstelling. Dierenparken boden aanschouwelijke zoölogie. Zo moet de gedachte dat de gorilla een verre neef is van de mens velen toch nieuwsgierig gemaakt hebben naar het uiterlijk van deze mensaap.

Men deed méér dan alleen dieren in hokken opsluiten: door lezingen, congressen en tentoonstellingen werd getracht het grote publiek verder te onderrichten. Als voorloper van de 19e-eeuwse tuinen geldt de Parijse Jardin des Plantes, die in 1789 ook dieren ging herbergen. De eerste 19e eeuwse tuin was de Londense Zoo, in 1829 door een geleerd genootschap opgericht. Een soortgelijke achtergrond hadden Artis (1838) en Antwerpen (1843).

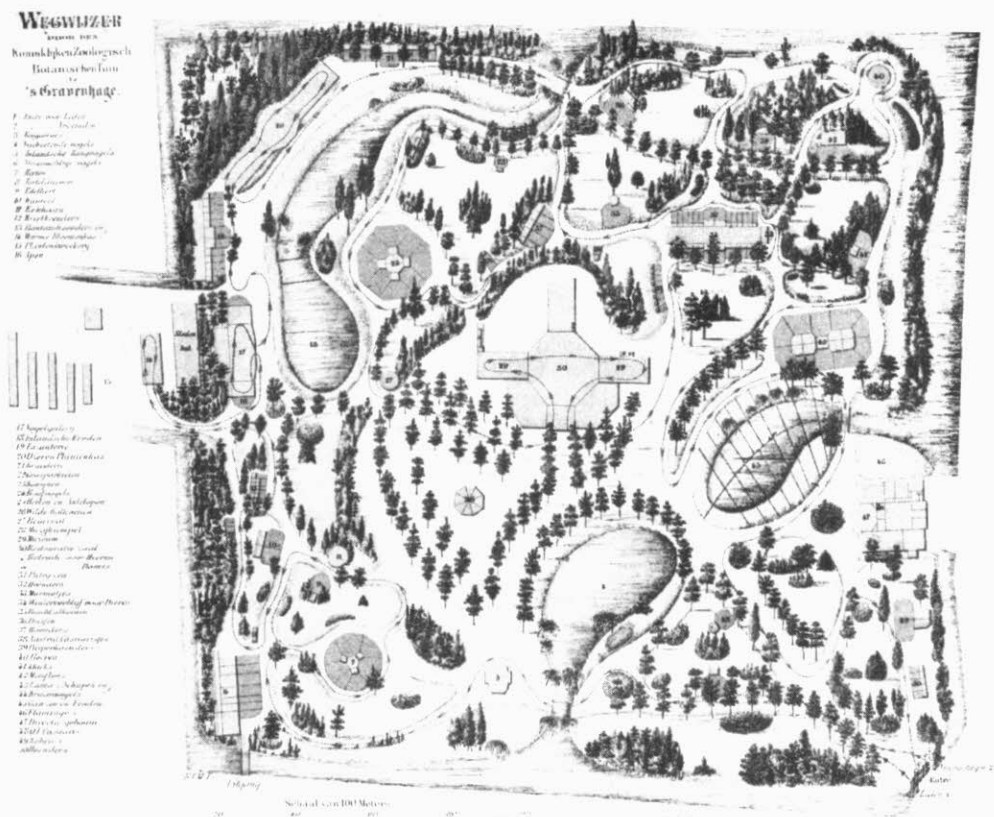
Eveneens het eerst in Engeland en Frankrijk kwam de acclimatatie-richting op. Acclimatatie⁴ is het invoeren van dieren uit andere, meest tropische, gebieden in de gematigde zône en omgekeerd. De acclimatatie is gelukt, als de dieren zich behoorlijk voortplanten, zodat ze voor praktische doeleinden, bij voorbeeld als vee, gehouden kunnen worden en zodoende economisch interessant worden. Dit alles geldt ook voor planten. Natuurlijk is acclimatatie geen 19e-eeuws bedenkfel. Al in de oudheid werden dieren en planten uit vreemde werelddelen ingevoerd en de Europese ontdekkingsreizen hebben ons diverse nieuwe soorten opgeleverd, waarvan de aardappelplant het bekende en treffende voorbeeld is.

In de 19e eeuw echter ontstond een wetenschappelijk getinte belangstelling voor deze aloude praktijk. Particulieren in Engeland, Frankrijk, Nederland en Duitsland richtten hun landgoederen in voor merinoschappen, angorageiten, yaks, lama's en vele andere soorten. Er kwamen ook genootschappen die betrekkingen onderhielden met reeds bestaande dierentuinen of zelf een tuin oprichtten om acclimatatieproeven te nemen. Hier en daar raakten vorsten en regeringen ook geïnteresseerd: de wetenschap zou hier immers een economisch belang kunnen dienen. Men nam voornamelijk proeven met allerlei herkauwers, die vanwege het vlees of de wol interessant zouden kunnen zijn. Ook met hoenders werd veel geëxperimenteerd. Men trachtte ingevoerde dieren te kruisen met inheemse soorten.

Wie een dierenpark, voor acclimatatie of niet, wilde inrichten had veel gemak van tropische wingewesten. Engeland, Frankrijk en Nederland waren koloniale mogendheden en dat heeft de bloei van de dierenparken in deze landen zeer bevorderd. Veelal werd in de koloniën zelf ook aan acclimatatie gedaan: met dieren uit Europa. Daar, anders dan in Europa, werden veel geïmporteerde dieren vrijgelaten, voor de jacht of alleen al tegen het heimwee van de kolonisten. Zo deed in 1859 het konijn zijn intrede in Australië en Nieuw-Zeeland. De Engelsen daar wilden wel eens op iets vertrouwd schieten. Helaas verliep de acclimatatie van de konijnen wat al te goed. Ook in andere gevallen had de

3 Zie over natuurwetenschappen in de 19e eeuw bijvoorbeeld: H. J. Störig, *Geschiedenis van de wetenschap in de 19e eeuw. De natuurwetenschappen* (Utrecht/Antwerpen 1966) en J. D. Bernal, *Science in History II, The Scientific and Industrial Revolutions* (Harmondsworth 1969).

4 Van Dale, *Groot woordenboek der Nederlandse taal* ('s-Gravenhage 1970⁹) noemt acclimatisatie als thans gewoner dan acclimatatie. Ik heb desondanks deze laatste term gekozen, omdat die in de 19e eeuwse bronnen betreffende de Haagse dierentuin veel meer gebruikt wordt. Ook in de naam van het hierna te bespreken Genootschap, dat aan de wieg van de dierentuin stond, komt de term acclimatatie voor.

Afb. 1. Plattegrond van de Haagse dierentuin in 1873. Uit het jaarverslag over 1873.

import van dieren desastreuze gevolgen voor de lokale fauna. Op Mauritius waren het niet alleen de mensen maar ook de door hen ingevoerde zoogdieren die de dodo binnen korte tijd uitrooiden⁵. In Nederland is acclimatatie vooral door enkele particulieren met succes beproefd. Park Gooilust in 's-Graveland van F. E. Blaauw was internationaal bekend⁶.

Haagse plannen

De geschiedenis van de Haagse dierentuin is tevens die van het Koninklijk Zoologisch-Botanisch Genootschap van Acclimatatie. Dit Genootschap had tot voorbeeld de Parijse Société impériale zoologique d'acclimatation⁷ en was in Nederland de enige vereniging van deze signatuur⁸. Het initiatief tot oprichting werd genomen door L. H. Verweij, een arts met veel belangstelling voor acclimatatie. Hij publiceerde in 1863 *De Acclimatatie van Nederlanders in Indië en van Indiërs in Nederland*⁹. Deze titel maakt duidelijk dat het begrip acclimatatie ook op mensen van toepassing werd geacht.

5 J. Balk, *Shell-journaal van Nederlandse dierentuinen* ([Rotterdam] 1982) 8.

6 Balk, *Shell-journaal*, 30.

7 *Nationaal Museum*, jan. 1864. Bijblad: 'Zoologisch-Botanische Tuin', 2.

8 Volgens de hierna te bespreken *Circulaire* (1861).

9 's-Gravenhage 1863.

Verweij liep al enige jaren rond met plannen voor een vereniging die de stichting en exploitatie van een zoölogisch-botanische tuin tot doel zou hebben. Hij vond uiteindelijk medestanders in majoor J. Revius en diens zoon L. F. Revius. Begin 1860 stelden Verweij en Revius jr. samen hun plan op schrift. Dit *Ontwerp van eenen Zoölogisch-Botanischen Tuin te 's-Gravenhage*¹⁰ werd aan een select groepje kennissen rondgestuurd, met voorin een uitnodiging voor een bijeenkomst op 5 april 1860 in het Groot Keizershof. Daar werd een commissie van oprichting ingesteld met de ongetwijfeld mede om zijn naam aangetrokken baron Van Bienen van de Groote Lindt aan het hoofd. De leden bestonden uit oud-Indischgasten en enkele leden van de 'burgerij', zoals één van hen het uitdrukte¹¹.

Men liet het oog vallen op een terrein aan de Koningskade, ten noordwesten van het Malieveld, waar nu het provinciehuis staat. Een bezwaar werd gevormd door de lage en winderige ligging, op veengrond. Voorlopig zou beplanting nog niet veel beschutting bieden en dat het terrein vochtig was zouden de bezoekers van de dierentuinconcerten later aan den lijve ondervinden. Een zakelijk bezwaar was het feit dat de grond aan twee eigenaren toebehoorde. Met de gemeente kon men gemakkelijk tot een akkoord komen, maar met de andere eigenaar, een familiehoofde te Leerdam, moest langdurig onderhandeld worden. De regenten eisten levenslang gratis toegang met hun gezelschap — en het regentschap was erfelijk. De grond is tenslotte op deze voorwaarde gehuurd, voor dertig jaar¹². Het Genootschap heeft er weinig hinder van ondervonden. Alleen een te Delft studerende regent, die nogal eens met een aantal medestudenten gratis naar binnen wilde, moest aan het verstand gebracht worden dat hij het contract niet zo ruim diende te interpreteren¹³. Overigens slaagde het Genootschap er in 1869 in, dit gedeelte van het terrein ook aan te kopen.

Een stuk grond was dus beschikbaar; nu moest het geheel nog gefinancierd worden. Een keur van Hagenaars — oud-Indischgasten, hoge ambtenaren, officieren — ontving een circulaire, gedateerd 31 augustus 1861¹⁴, waarin onder meer het volgende stond te lezen: 'De Commissie tot oprichting van een Zoölogisch-Botanisch Genootschap van acclimatatie, stelt zich voor eenen Zoölogisch-Botanischen Tuin te stichten. (. . .) Het Genootschap beoogt Dieren en Planten, hoofdzakelijk uit onze Buitenlandsche Bezittingen, aan te kweken en in te voeren, ten einde dezelve te doen strekken tot vermeerdering en veredeling van de in Nederland bestaande nuttige Dieren en Planten. Zij wenscht alzoo de kennis der natuurlijke geschiedenis practisch toe te passen tot verrijking van den Vaderlandschen grond. Dat deze pogingen niet vruchteloos zullen zijn, wordt reeds daaruit bewezen, dat de thans bij ons bestaande nuttige Dieren en Planten bijna allen door onze Voorvaderen uit andere gewesten zijn overgebracht en door de cultuur veredeld.

Het Genootschap heeft voorts de strekking de kennis van Dieren en Planten, zoowel van Nederland als van zijne Buitenlandsche Bezittingen, en in het algemeen van de voortbrengselen der natuur, te bevorderen en uit te breiden. Dit beoogt het door onderwijs en aanschouwing. Daartoe zal het trachten eenen geregelde cursus te openen, geschriften uit te doen geven en eenen Zoölogisch-Botanischen Tuin te stichten, waarin levende Dieren en Planten zullen verzameld, aangekweekt en aan proeven onderworpen worden, en waaraan later een Museum van natuurlijke Historie onzer Buiten-

10 's-Gravenhage 1860.

11 *Gedachten en Herinneringen aan het verledene door een voormalig Lid van het Bestuur van het K.Z.B.G. te 's Gravenhage* [Q. Wenekers] ('s-Gravenhage z.j.) 4.

12 *Gedachten en Herinneringen*, 6.

13 F. A. N. Kapitz, *Herinneringen uit mijne vijftigjarige ambtsvervulling bij het Koninklijk Zoölogisch Botanisch Genootschap te 's-Gravenhage* (z.p., z.j. [1919]) 12.

14 In de bibliotheek van de GAG, onder de signatuur N p 3.

landsche Bezittingen zal worden toegevoegd. (...)

Een belangrijk aspirantlid werd niet vergeten:

'De Koning, die met Zijn Huis voorgaat als er iets goeds en schoons is te verrigten in het belang Zijner onderdanen, zal voorzeker Zijnen bijval schenken aan eene stichting, die een sieraad te meer, éénmaal de trots, kan zijn van Zijne Residentie.'

In deze circulaire is ook een uittreksel uit de statuten opgenomen, waarin de vorm van een vereniging op aandeelhouders nader wordt besproken. Het kapitaal werd vastgesteld op f 150.000, in drie series. Als de eerste serie van f 50.000 voltekend zou zijn, met aandelen à f 50, werd de vereniging geacht tot stand te zijn gekomen. Aandelen gaven korting op de contributie. Wie aandelen nam werd niet geballoteerd; wie slechts lid wilde worden van de tuin (en dus een soort abonnement op de entree nam) was echter wel aan ballotage onderworpen.

De circulaire vond minder weerklank dan verwacht. De koning reageerde niet op de onverhulde aansporing aan zijn adres, al bleek hij geen bezwaar te hebben tegen het beschermheerschap, zodat het Genootschap vanaf november 1861 het predikaat koninklijk mocht voeren. Vele leden van de burgerij namen een aandeel, maar de aristocratie had weinig belangstelling.

Hoe de Haagse oprichters hun tuin ten opzichte van andere diergaarden zagen, blijkt uit de Memorie van Toelichting bij het adres aan de gemeenteraad betreffende het stuk grond langs de Koningskade¹⁵. 'De Diergaarde te Amsterdam', lezen we, 'is bij uitmendheid toegewijd aan de wetenschap, zoodat men er zich op toelegt, volledige verzamelingen te erlangen, terwijl het amusement er wordt beschouwd als een middel, of althans als eene bijdrage, tot bereiking van het hoofddoel. De Diergaarde te Rotterdam is hoofdzakelijk op- en ingerigt met het doel, om tot aangename verstrooiing voor de bezoekers te dienen, weshalve daar van stelselmatige verzamelingen, tot nog toe, geen sprake is. (...) In 's Gravenhage heeft men het voornemen, den Zoölogisch Botanischen Tuin met een nuttig doel voor de geheele maatschappij in te rigten, en wel, in het acclimatiseren van dieren en planten uit andere gewesten, terwijl men in het verschaffen van nuttige en aangename uitspanning, eene bijdrage tracht te erlangen tot bereiking van dit hoofddoel. Uit deze opmerkingen vloeit voort, dat de stichting in deze stad geheel eigenaardig is, en met die te Amsterdam en te Rotterdam een drieledig geheel vormt.'

In *De Nederlandsche Spectator* drijft een zogenaamde 'zoöloog-aandeelhouder' de spot met de Haagse plannen. Allereerst noemt hij de 'lust tot de natuurkunde' in Den Haag 'een gelukkige reactie ... tegen de tafelmystiek en het stoelen-pooten-spiritisme', inderdaad een Haagse liefhebberij bij uitstek. Dat men in Den Haag een andersoortige tuin wil, is geen wonder. 'Amsterdam en Rotterdam zijn groote koopsteden en door middel van de handelshuizen, van hunne schepen, kapiteins en overzeesche betrekkingen is het gemakkelijk veel vreemde dieren te verkrijgen. Daar kan men dus naar volledigheid streven, bij ons in den Haag niet. Daarenboven in de handelssteden behoren zekere soorten van dieren, als de vleeschetende, de buideldieren, de bloedzuigers, de gieren en raven enz. eigenaardig te huis, en de zulke zijn in de hofstad volstrekt misplaatst. ...'¹⁶. Al waren de verwachtingen dus niet te hoog gespannen, enkele mede-inschrijvers vonden de plannen uit het *Ontwerp* toch nog te ambitieus en te duur. Men zag niets in 'woningen voor dieren, als: leeuwen, tijgers, enz. die wij begrepen er wel nooit in zouden komen'¹⁷. Daarin vergisten de heren zich; leeuwen en tijgers zijn er tenslotte wel degelijk gekomen.

¹⁵ *Handelingen Gemeenteraad*, 18 dec. 1860.

¹⁶ 7 juli 1860, onder de titel 'Pluksel. Ook een zoölogische tuin!' op p. 213.

¹⁷ *Gedachten en Herinneringen*, 7.

Groefte uit 's Gravenhage.

Diergaarde Hoofdgebouw.

Afb. 2. Het hoofdgebouw in Moorse stijl in het begin van deze eeuw. 's-Gravenhage, fotoverzameling Gemeentearchief.

Het ontwerp van Verweij, dat veel idealisme en weinig praktisch inzicht verried¹⁸, werd verbeterd door R. Maitland, een oude heer die ervaring had met het ontwerpen van tuinen. Hij nam na enig aandringen ook de supervisie over de aanleg op zich, maar vatte hierbij kou in de winter van 1862/1863 en stierf nog voor de opening van de tuin.

Het begin

De tuin werd op 15 juni 1863 geopend met een hoofdgebouw met kasteleinswoning, enkele stuks pluimvee en een paar viervoeters. Er was prioriteit gegeven aan het met bomen beplanten van het kale terrein, maar die waren uiteraard nog niet hoog opgeschoten. Men bleef optimistisch: Artis was in 1838 ook op gehuurde grond met een paar vogels en apen begonnen en kijk nu eens! De eerste directeur van de Haagse tuin, Verweij, schreef aan de uitgever van *Der Zoologische Garten* over het 'prächtige und geschmackvolle Conversationsgebäude', het 'musterhafte' aquarium en de triomf der wetenschap die het tot stand komen van de tuin ondanks alle moeilijkheden, betekende. Hij moest toegeven dat er nog weinig dieren waren¹⁹.

Behalve dieren en planten wilde het Genootschap ook museumstukken en boeken verzamelen. Om een indruk te geven van wat er zoal binnenkwam voor het Genootschap in 1863, volgt hier een keuze uit de lijst in het jaarverslag.

Een Aap

Een Parkiet

Eenig Plantsoen

18 Althans volgens Wennekers die voornamelijk op de technische aspecten van de aanleg doelt. *Gedachten en Herinneringen*, 7.

19 *Der Zoologische Garten* 4 (1863) 232-233.

Eene glazen Kast (van Z.K.H. Prins Hendrik)
Een Begonia
Een Eekhoornkooi
Twee paar Woud-Aapjes
Eenige Eijeren van het wandelende blad uit Oost-Indië
Een Slang op liquor
Eene Schilderij van Radhen Saleh
Een Landschildpad

De Acclimatatie van Nederlanders in Indië en van Indiërs in Nederland, door L. H. Verweij (van de schrijver)
enzovoort.

In al deze gevallen ging het om een schenking; geld om zelf bijzondere dieren of voorwerpen aan te schaffen was er nauwelijks. Op deze wijze kon de verzameling natuurlijk niet anders dan een rariteitenkabinet worden. Wat te beginnen met de 'schedel van het rijpaard van Z.M. Koning Willem II' die het Genootschap in 1864 ten geschenke kreeg? Men kreeg er twee 'wandkaarten voor Paardenkennis' bij, maar daar zou het in de nieuwe dierentuin nu niet speciaal om gaan.

Ook de collectie van de bibliotheek maakt een erg toevallige indruk²⁰. Merkwaardige titels vinden we er, zoals *Preliminary report on the Lead and Zinc deposits of South-western Wisconsin*.

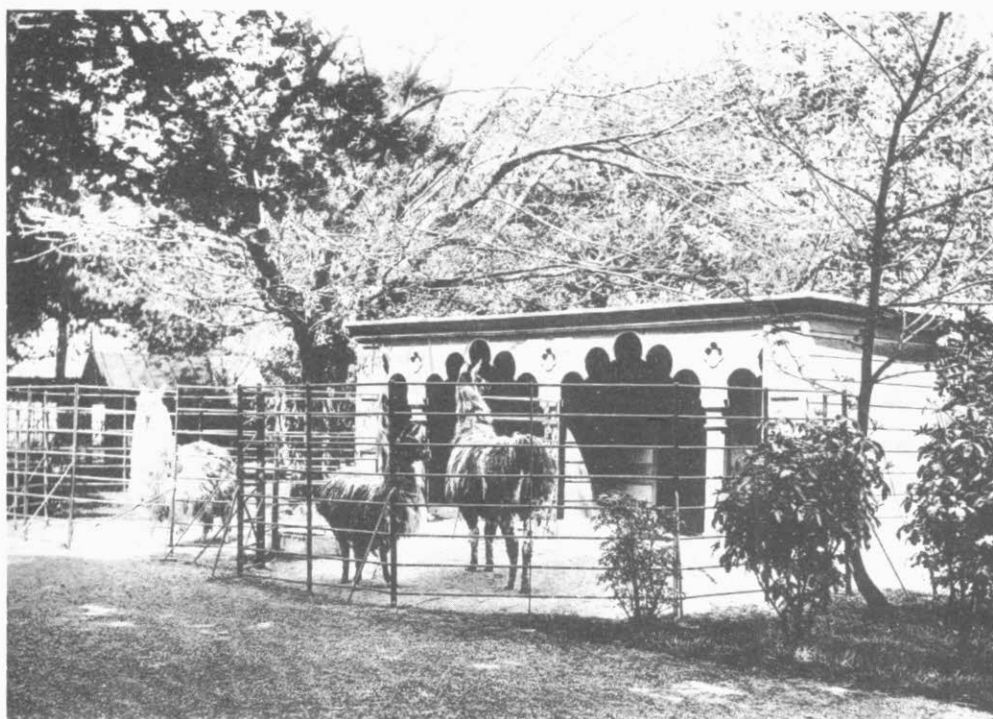
Muziek voor burgers onder elkaar

In bepaalde opzichten echter was de Haagse dierentuin van het begin af aan een groot succes. Toen bleek dat niet zovelen geïnteresseerd konden worden in de natuurlijke historie als de oprichters aanvankelijk dachten, werd aan zoölogie en botanie nog een attractie toegevoegd: muziekkuitvoeringen. Bij het organiseren daarvan was het de vraag of men op een prikje een stel Duitsers — in die jaren overal in het Nederlandse muziekleven doorgedrongen — zou huren, of de zaak meteen goed aanpakken. Met het grenadierskorps van F. Dunkler — destijds beroemd — deed men een goede greep. Met Dunkler werd overeengekomen dat hij minder geld zou vragen dan gebruikelijk en dat in ruil daarvoor officieren een speciale korting zouden krijgen op het lidmaatschap. Men zag graag uniformen in die tijd: al die officieren 'kleedden' de tuin 'aan'²¹.

De concerten trokken ook meer gewone burgers, dus niet-officieren. Bij de Haagse Bosconcerten, waar Dunkler en zijn korps ook optraden, moesten zij immers buiten het hek blijven, terwijl de chique leden van de Witte daarbinnen hun plaatsen hadden. Nu kregen zij dus hun eigen concerten. De muziek in de Tuin droeg, evenals die in het Bos, een sociëteits-element in zich. Niet alleen van heren onder elkaar, maar van hele huisgezinnen. Dit brengt ons op de vraag wie nu precies toegang hadden tot de tuin. Allereerst aandeelhouders, leden en buitengewone leden (die waren de officieren die bij Dunklers komst en masse waren togetreden) met hun gezinnen. Alle aandeelhouders en leden waren Hagenaars, even afgezien van enkele speciale buitenleden. Daarnaast hadden vreemdelingen, dus niet-Hagenaars, toegang tegen een entreprijs. Het was de bedoeling dat Hagenaars die de tuin wilden bezoeken lid werden of een aandeel namen. Deze toegangsregeling gold ook in andere Nederlandse dierentuinen. Op feestdagen konden de Hagenaars die nog geen lid waren tegen een entreprijs een kijkje komen nemen. Zo adverteerde het Genootschap in mei 1869 dat de tuin gedurende de kermis opengesteld zou zijn voor 'Stadgenooten (niet-leden)' voor 50 cent, en voor 'Dienst-

20 De bibliotheek van het Genootschap is overgedragen aan de GAG. De titels zijn opgenomen in de catalogus van de archiefbibliotheek. Er is een reconstructie van de collectie van het Genootschap aanwezig.

21 *Gedachten en Herinneringen*, 16.

Afb. 3. Het lamapark in 1903. Uit *Album van het Kon. Zoöl. Bot. Genootschap te 's-Gravenhage*, uitg. t.g.v. het 40-jarig bestaan (Haarlem 1903).

boden en Ambachtslieden' voor 10 cent²². In een advertentie van een week later werden aan de laatste categorie nog 'militairen beneden de rang van officier' toegevoegd.

We mogen zonder meer aannemen dat de normale toegangsregeling de dienstbode, de ambachtsman en de soldaat uit de tuin weerde. Van een karig loon kon nog wel eens een dubbeltje af voor een dagje uit, maar niet zo gemakkelijk *f* 18 voor contributie, vermeerderd met *f* 7 entreegeld voor een jaar. Toch nam men geen risico's: aspirantleden werden geballoteerd. Opmerkelijk is het dan dat volgens de circulaire van 1861 de tuin een 'oord van genot . . . voor personen van verschillenden stand . . .' moest worden. In het jaarverslag over 1867 heten zoölogisch-botanische tuinen 'als de onze' zelfs sociaal nut te hebben, namelijk de verschillende standen nader tot elkaar te brengen. Bij die verschillende standen moeten we waarschijnlijk denken aan de verschillende geledingen van de burgerij: niet in de eerste plaats de aristocratie en zeker niet de arbeidersklasse.

Het bestuur en het geld

Met de financiën van het Genootschap is het van het begin af aan droevig gesteld geweest. Zoals reeds vermeld viel het aantal inschrijvers tegen. In afwijking van de statuten is men met de aanleg begonnen, toen er voor *f* 27.000 ingeschreven was, veel minder dus dan de voorgeschreven *f* 50.000²³. In de eerste jaren konden allerlei plannen geen uitvoering vinden door constant geldgebrek. Een penibele situatie

22 *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, 6/7 mei 1869.

23 *Gedachten en Herinneringen*, 7.

ontstond, toen er dieren gekocht waren bij de Antwerpse dierentuin, maar f 5000 om ze te betalen niet aanwezig bleek. Toen Antwerpen aandrong, moest een lid het bedrag voorschieten²⁴.

Het is, bij afwezigheid van een volledig archief, erg moeilijk om uit de pamfletten, de herinneringen van bestuursleden en de jaarverslagen op te maken, wie zich nu eigenlijk aan wanbeheer schuldig maakte, welke precies de dure en ondeskundige plannen waren en welke niet. Degenen die erover schrijven stellen zichzelf voor als zuinige, praktische beheerders en de tegenpartij als verkwistend en niet realistisch.

Voorals directeur R. T. Maitland, de zoon van de tuinontwerper, had veel last van het geringe budget. Hij was, spoedig na de opening van de tuin, Verweij opgevolgd als directeur. In tegenstelling tot Verweij kon hij al zijn tijd in het directeurschap steken. Hij was bovendien bereid met hetzelfde hongerloontje genoegen te nemen als Verweij²⁵. Maitland was medewerker geweest van G. F. Westerman, oprichter en destijds ook directeur van Artis. In de bibliotheek van het Genootschap zijn enkele titels van zijn hand te vinden; hij was, in tegenstelling tot Verweij, een echte zoöloog.

Na jaren schipperen met de beperkte middelen nam Maitland ontslag wegens vergaande meningsverschillen met het bestuur. Hij schreef een pamflet waarin hij de geringe speelruimte van de directeur en de ondeskundige bemoeizucht van het bestuur hekelde²⁶. Zo had de directeur geen secretariaat tot zijn beschikking en evenmin enig contant geld, wat zijn positie ten opzichte van de buitenwereld niet sterk maakte. Ook had hij geen volmacht om aankopen te doen, op veilingen bijvoorbeeld. Na zijn vertrek tobde men anderhalf jaar voort; eerst zonder directeur, toen met een hoofddoppasser, maar in 1871 werd Maitland teruggehaald.

In 1870 werd besloten de rentebetaling op aandelen te schrappen, wat een aanzienlijke verlichting van de financiële druk met zich meebracht. Maar wie zijn geld voordelig wilde beleggen, wist nu zeker dat hij niet bij de Haagse dierentuin moest zijn.

Betsy en andere dieren

Al in 1870 werd de term *acclimatatie* uit de naam van het Genootschap verwijderd. Het sprak vanzelf, vond men nu, dat het verzamelen van dieren en planten uit andere luchtstroken diende tot het acclimatiseren van die dieren en planten in ons klimaat²⁷. Daarmee werd het onderscheid met andere dierentuinen, waarvan tien jaar eerder zoveel werk was gemaakt, opgegeven. Ook Artis verzamelde dieren uit andere luchtstroken; ook die dieren moesten aan ons klimaat gewend raken.

Toch is hier en daar de acclimatatiegedachte behouden gebleven. Het jaarverslag over 1871 meldt dat de tuin nog niet van exploitatievoordelen kan genieten, want nieuw gekweekte planten en in de tuin geboren dieren dienen nu slechts ter aanvulling van de collectie. Maar er zijn wel 2600 eieren verkocht, voor 6 cent per stuk. Verkoop van eieren, bloemen en planten heeft in de Haagse dierentuin tot het eind toe plaatsgevonden. In 'gewone' diergaardes als Artis en Blijdorp was en is dat ongebruikelijk²⁸. De term *acclimatatie* raakte overigens niet in vergetelheid. Zo schreef de Haagse chroniqueur Johan Gram in de jaren '90 over de 'acclimatatie-kuur' die een jeugdig Hagenaar via een commissariaat van het Genootschap naar de Gemeenteraad en verder

24 *Gedachten en Herinneringen*, 19.

25 R. T. Maitland, *Memorie van Toelichting wegens het ontslag aangevraagd als directeur van het K.Z.B.G. van Acclimatatie te 's Gravenhage* (z.p., z.j. [1870]). Maitland klaagt op pp. 25-27 over zijn geringe verdiensten; hij vindt 'gesalarieerd' te veel gezegd.

26 Maitland, *Memorie van Toelichting*.

27 Kapitz, *Herinneringen*, 18.

28 Vriendelijke mededeling van de heer F. H. M. Ramack.

naar het Binnenhof kon voeren²⁹.

De jaarverslagen geven in de eerste jaren nauwkeurige overzichten van sterfte en aanwinst van dieren en in 1873 een lijst van dieren die in het eerste decennium in de tuin geleefd hadden. Deze lijst is heel lang: alleen de zoogdiersoorten beslaan al vier blad-zijden. Vijftien soorten apen, zesentwintig soorten roofdieren, waaronder een jaguar, vele knaagdieren, insectenetters en herkauwers, drie soorten kangeroes en nog enkele soorten. Veel groter nog is het aantal vogelsoorten. Achter deze indrukwekkende lijst – van vele soorten waren ook nog meerdere exemplaren aanwezig – gaat echter de tragische waarheid schuil: vele dieren leefden na aankomst nog maar kort. Dat in 1878 al twee jaar een orang-oetan in leven was gebleven, verdiende speciale vermelding in het jaarverslag. In 1875 werd 'eindelijk' een olifant verworven: een negen maanden oude Sumatraanse. Het dier had erg veel haar in de nek, het leek wel een mammoet, constateerde men verwonderd. Bij deze olifant moeten we wat langer stilstaan.

De olifant bij uitstek in de Haagse dierentuin: dat was Betsy, zo konden we van alle kanten vernemen. Maar Betsy was de naam van drie olifanten die elkaar opvolgden. In de jaarverslagen wordt de naam pas bij de tweede genoemd, maar in een geïllustreerde gids voor Den Haag uit 1894 heet de olifant ook al Betsy, en dat moet de eerste zijn³⁰. Ook R. J. L. Weyhenke, die rond 1888 een boekje schreef over de Haagse olifant, heeft het over Betsy. Ze leerde, volgens Weyhenke, allerlei kunstjes, zoals met een stok het aantal jaren slaan dat ze oud was³¹. Op 24 mei 1903 stierf ze. C. V. A. Peel beschrijft in 1903 zijn kennismaking met de olifant: 'Then we reach an extremely rude Indian elephant, which throws sand at us. This animal is found in a house built in the Eastern style, with minarets. . .'³². Zoals al eerder bleek, is Peel niet enthousiast over de Haagse dierentuin. 'Taken as a whole', vervolgt hij, 'these Gardens are neither pretty nor rich in animals, and are, in consequence, perhaps scarcely worth a visit'³³.

In 1907 werd een nieuwe olifant geschonken door de heer en mevrouw Van den Arend te Oosterbeek. De schenkers noemden haar Betsy, zegt het jaarverslag. Hoe oud ze was, staat er niet bij. Ook deze Betsy voerde kunststukjes uit en maakte veelbekeken wandelingen door de tuin. Betsy de Tweede stierf in februari 1919. Haar opvolgster (we gaan er maar van uit dat een olifant die Betsy genoemd werd een vrouwtje was) arriveerde op 27 april 1925. Zij was een schenking van twee officieren³⁴. Hoewel deze Betsy uitgroeide tot een levende legende, moest ze in 1937 toch plaats maken voor enige jonge soortgenoten. Eén daarvan was een Ceylonese olifant die afgericht zou worden op het vervoer van kinderen: de 'olifanttaxi'. Dat was met de Sumatraanse Betsy's nooit mogelijk geweest.

Van dierentuin tot zalencentrum

Niet alleen Peel vond de Haagse dierentuin weinig interessant in zoölogisch opzicht. Ook andere buitenlandse en binnenlandse kenners dachten er zo over. Mooi aangelegd vond men de tuin meestal wel. De Duitser L. Epstein had het in 1899 over de 'sehr hübsch unterhaltene Garten im Haag, wo man sich hauptsächlich der Pflanzenkultur beflüssigt. . .'³⁵.

29 Johan Gram, *'s-Gravenhage in onzen tijd* (Amsterdam 1893).

30 *Geïllustreerde Gids voor 's-Gravenhage . . . en Scheveningen*, J. van der Schouw uitg./samenst. ('s-Gravenhage 1894) 147.

31 *Betsy de Olifant te 's-Gravenhage* ('s-Gravenhage, z.j. [ca. 1888]).

32 *Zoological Gardens*, 45.

33 *Zoological Gardens*, 47.

34 *Tuinkroniek*, 21 aug. 1929.

35 'Ein Ausflug nach den zoologischen Gärten von Holland und Belgien', *Der Zoologische Garten* 40 (1899) 9.

Rond 1890 werd steeds meer de wens gehoord om de tuin tot vermaakcentrum te herscheppen. In 1893 werd het nieuwe hoofdgebouw in gebruik genomen, het door H. Wesstra ontworpen Moorsee paleis dat het gezicht van de Haagse dierentuin in de 20e eeuw bepaald heeft. Er was nu ruimte voor grote concerten, toneel, bals en nog veel meer. De wegens losbandigheid afgeschafte Haagse voorjaarskermis werd in de tuin als *Kermesse d'été* een beschaafd succes tot aan de Tweede Wereldoorlog. Voor de laatste directeur die tevens bioloog was, dr. A. C. Oudemans Jzn., viel er weinig eer meer aan te behalen. Hij vertrok in 1895 naar de HBS en het Gymnasium in Sneek om er zijn vak te onderwijzen.

Met het vertrek van Oudemans en de bouw van de nieuwe zaal ging de dierentuin een nieuw bestaan tegemoet: een bestaan als concert- en tentoonstellingszaal annex tuin; de dierencollectie werd meer en meer bijzaak. De directeur van het K.Z.B.G. hoefde niet wetenschappelijk geschoold te zijn. Hij had andere zorgen: de financiële toestand van het Genootschap, die er door de hypotheeklast van de nieuwe concertzaal niet op vooruit gegaan was. Tenslotte, aan het eind van zijn bestaan, had het Genootschap een hypotheecaire schuld van ruim f 1.300.000³⁶. Hierbij denken we nog eens terug aan de denkbeelden van de stichters, die de tuin tot 'eene winstgevendende onderneming' hadden willen maken.

Tekenend voor het directeurschap van D. N. Dietz — vanaf 1895 — was de manier waarop hij het dierenbestand in de jaarverslagen besprak. Al spoedig beperkte hij zich tot de belangrijkste veranderingen — zoals het sterven van een olifant — en, uiteraard, het vermelden van schenkingen.

Het dierenbestand ging in de Eerste Wereldoorlog ernstig achteruit. Er werden vanwege de tijdsomstandigheden geen dieren aangekocht en er stierven er uiteraard wel. In 1918 waren er nog 46 zoogdieren in 17 soorten over en 322 vogels in 115 soorten.

Verkoop van in de tuin geboren dieren had dat jaar f 532,60 opgeleverd, eieren f 422,80 en pension f 76,04.

Na de oorlog had niemand er nog zin in, lijkt het. In elk geval bleef men bezuinigen en in 1922 werden de overgebleven grote dieren — vijf zeboes, zes herten, een lama, een kraagbeer en een wild zwijn — verkocht aan J. Burgers te 's-Heerenberg. Zo stond de Haagse dierentuin mede aan de wieg van de Arnhemse. Burgers had al een kleine tuin in 's-Heerenberg en in 1923 begon hij zijn dierenpark in Arnhem³⁷. In Den Haag werden de grote hertenkamp en heel wat hokken opgeruimd. De apen waren nu de enige overgebleven zoogdieren. Het aquarium, het insectarium en vooral de vogelverzameling hadden overigens nog een goede naam in reisgidsjes uit die tijd³⁸.

Enkele jaren later is weer een nieuwe wind gaan waaien onder het directeurschap van P. J. den Hertog en zijn opvolger, W. K. L. A. graaf van Bylandt. Financieel kwam er meer ruimte doordat de aandelen in deze jaren alle eigendom werden van de N.V. Gemeenschappelijk Eigendom. De directeur hiervan, P. A. Janssen, was voorzitter van de Raad van Commissarissen van het Genootschap³⁹. Wat de dieren betreft: in 1928 arriveerden twee leeuwinnen. Beren en wolven waren er toen ook al weer. In 1929 werden onder meer zebra's, een hyena, Bengaalse tijgers en een krokodil gekocht. Kamelen en lama's zijn ook weer teruggekeerd en er kwam een zeehondenshow. Van de late jaren twintig en de jaren dertig krijgen we een indruk bij het doorlezen van

36 GAG, Archief Gemeentesecretarie 1937-1952, 1.852.15 (dossier dierentuin). Nota over de exploitatie van de dierentuin, door de gemachtigde voor het Z.B.G., dr. K. van Eybergen [1943?].

37 Balk, *Shell-journaal*, 79.

38 Bijvoorbeeld: W. P. F. van Deventer, *Führer durch Den Haag und seine Umgebung*, bewerkt door Dr. Franz Dülberg (Den Haag 1927).

39 Nota over de exploitatie van de dierentuin, zie noot 36.

Afb. 4. De olifant-taxi in 1939. Deze Ceylonese olifant was één van Betsy's vervangers. Uit *Vacantienummer* 1939. Wat u alzo ziet op een wandeling door den Haagschen Dierentuin, prospectus. 's-Gravenhage, bibl. Gemeentearchief.

de *Tuingids* (1925-1927) en vooral de *Tuinkroniek* (1928-1940⁴⁰). Deze tijdschriften werden wekelijks aan de aandeelhouders, leden en geabonneerden toegezonden. Feesten, voorstellingen, evenementen werden erin aangekondigd en later besproken. De *Tuinkroniek* had een mooi kleurenomslag. Zoölogisch-botanisch stelden beide blaadjes niet veel voor. 'Ons Kinderhoekje', 'Wat onze damesleden interesseert' en damesverhalen als 'Een avontuur in den Dierentuin', zulke titels geven de sfeer ongeveer aan. De in 1928 aangekomen leeuwinnen zijn in de *Tuinkroniek* vertegenwoordigd met een 'Babbeltje'. Zij zijn het er over eens dat Hagenaars aardige mensen zijn, dat ze het enorm getroffen hebben en dat ze hier toch maar elke dag eten voor hun neus krijgen, terwijl ze daar in de woestijn (sic) altijd zo hard voor moesten werken⁴¹.

Het sociëteitsaspect dat velen naar de tuin trok in de 19e eeuw, is in deze periode op de achtergrond geraakt. De tuin was inmiddels ook algemeen toegankelijk geworden. Nog steeds kwam hier 'tout Den Haag', maar in verschillende formaties en verbanden. Meer en meer werden ook zalen verhuurd.

Het einde van de Haagse dierentuin kwam in 1943, toen het gebied ontruimd moest worden voor de aanleg van de zogeheten vesting Scheveningen. De overgebleven dieren

40 Het laatste in het Gemeentearchief aanwezige nummer is van 27 dec. 1940.

41 *Tuinkroniek* 1 (1928), nr. 3.

werden toen gedeeltelijk naar Blijdorp overgebracht, gedeeltelijk (de grote hoefdieren) in het Zuiderpark geplaatst⁴². Pogingen om de tuin te doen herleven na de oorlog zijn niet geslaagd. Het gebouw is na de oorlog in gebruik gebleven, werd ernstig beschadigd door het heikwerk voor het Provinciehuis ernaast en tenslotte in 1968 afgebroken.

Besluit

Het beeld van de Haagse dierenhuizen dat ons uit 20e-eeuwse prospectussen, albums en jaargangen van de *Tuinkroniek* voor ogen komt, is ver verwijderd van wat de oprichters wilden en ook ver van de moeizame eerste jaren van de tuin. De oprichters stelden zich een instelling voor, 'waar men de schepping in hare bonte verscheidenheid . . . onder het oog van een ieder wil brengen, waar men dieren en gewassen uit andere streken der aarde hier wil gewinnen, waar men proefondervindelijk wil aantonen, wat de onvermoeide zorg der menschen al vermag om diersoorten te veredelen en voor hen nuttig te doen zijn . . .' Al spoedig bleek dit allemaal te veel geld te kosten en te veel kundigheid en ervaring te vergen.

De tuin voorzag echter wel in een andere behoefte: aan een plaats waar de burgerij kon samenkomen, muziek horen, zien en gezien worden en waar ook kinderen aangenaam beziggehouden konden worden. Dat was de sterke kant van de Haagse dierenhuizen. De 20e eeuw bracht algemene toegankelijkheid en dus een gemengder publiek. De dierenhuizen werden een zalencentrum met een park er omheen, dat als trefpunt en oord van vermaak gold in heel Den Haag. Sinds 1863 was het Zoologisch-Botanisch Genootschap uitgegroeid tot een belangrijk instituut, waarvan het einde door velen zeer betreurd werd. Maar zoologische pretenties misstonden het Genootschap. Omstreeks 1935 verscheen een *Herinneringsalbum Dierenhuizen 's-Gravenhage*. Hierin lezen we de reclamezin: 'De Dierenhuizen te Den Haag is de mooiste van Nederland, zoowel wat tuinaanleg betreft als qualiteit der dieren'⁴³. Dat laatste zouden Verweij, Maitland en andere pioniers toch niet beaamd hebben.

42 GAG, Archief Gemeentesecretarie 1937-1952, 1.852.15 (dossier dierenhuizen), Staat A van dieren en planten die naar het Zuiderpark verplaatst zullen worden, opgemaakt door de Stichting Haagse Dierenhuizen, 10 aug. 1944.

43 Gouda, z.j. [1935].